

**Інна ПЕТРОВА,
Олексій ПЕТРОВ**
(Донецьк, Україна)

**Методика упорядкування
військово-топографічних описів
України та їх джерельна база
(30 – 60-ті рр. XIX ст.)**

Наполеонівські війни початку XIX ст. змусили уряд Росії звернути увагу на значення топографічних карт і описів у військовій справі та надали поштовху розвитку топографо-геодезичних установ в Російській імперії. Це було обумовлено тим, що по-перше, з початком застосування військової тактики розсипного строю, яка різко скоротила людські втрати від вогню супротивника, командири та штабні офіцери повинні були добре орієнтуватися на місцевості, а це було можливо тільки за допомогою детальних і точних карт та описів; по-друге, офіцери-квартирмейстери, завантажені службовими обов'язками, не мали можливості займатися топографічними зйомками для створення великомасштабних карт у тилу та на фронті діючої армії. Для централізації загальнодержавних картографічних робіт у Російській імперії спочатку було організоване Депо карт (1797 р.), у 1810 р. Депо карт було передане військовому міністерству і в 1812 р. перейменоване у Військово-топографічне депо. У 1822 р. в Росії було засновано Корпус військових топографів для здійснення постійних державних топографічних зйомок, а також для підготовки кадрів, що означало організаційне оформлення російської військово-топографічної служби. До видатних робіт Військово-топографічного депо та Корпусу військових топографів відносяться градусні виміри російсько-скандинавської дуги меридіану від гирла Дунаю до Північного Льодовитого океану, військово-топографічні описи Російської імперії XIX ст., які надають детальний аналіз політичних і економічних умов, елементів природного середовища, інженерного устаткування, тактичних особливостей місцевості, умов пересування, розквартирування та постачання військ.

З часу своєї появи та публікації військово-топографічні описи привернули увагу не тільки співробітників Генерального штабу та вищого

командування військових округів (для яких вони спочатку призначалися), фахівців у галузі військової топографії та картографії, але й широких кіл науковців та громадськості. До творчої спадщини організаторів та учасників військово-топографічного обстеження українських земель як до джерела з історії України у своїх працях неодноразово звертали-ся відомі російські та українські дослідники – О. Дружиніна [7, с.6], В. Кабузан [10, с.7], С. Водотика [3, с.4], О. Бойко [2, с.28-30], В. Константинова [11, с.44-52] та ін. Разом з цим проблема еволюції методологічних підходів до проведення загального військово-топографічного обстеження Російської імперії (вдосконалення програмних документів та методики роботи над фактичними помилками, становлення у деяких регіонах системи подвійної перевірки зібраних матеріалів) залишилися поза увагою науковців. Тому автори цієї статті ставлять за мету проаналізувати методику проведення військово-топографічного обстеження Російської імперії, дослідити процес добору документальних та історіографічних джерел для описових документів.

Як свідчать численні архівні матеріали, військово-топографічні описи України 30–60-х рр. XIX ст. були результатом тривалого планового обстеження території Російської імперії співробітниками Генерального штабу. Ще на початку XIX ст., у 1806 р., був створений військово-топографічний опис Південної України – “Ведомость о статистическом описании Екатеринославского уезда”, який складався з тридцяти п’яти граф-позицій. Окремі графи статистичного опису були присвячені матеріалам про посів та врожай зернових культур у казенних та поміщицьких селах Катеринославського повіту, про кількість дворів і населення в них, млинів, возів та фур, коней та худоби, орної землі тощо. У 1808 р. було укладено “Описание Екатеринославской губернии, с добавлением мнения гражданского губернатора и описания квартир”, у 1821 р. – “Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии”.

Нова спроба підготувати найбільш інформативні описи для військового відомства припадає на кінець 1836 р. 3 грудня 1836 р. керівник першого відділення Департаменту Генерального Штабу Ф. Шуберт повідомляє генерал-квартирмейстера, а потім і імператора Миколу I про необхідність відновлення описових робіт та створення нових військово-топографічних описів з квартирною мапою. У якості програми для подальшого вивчення територій співробітники першого відділення склали опис Віленської губернії та рекомендували під час дослідження прикордонних територій керуватися примірником цього

опису як прикладом. У нових описах рекомендувалось відобразити в першому розділі таку інформацію (“Краткое военно-статистическое обозрение губернии”): “границы, пространство и число жителей, воды, главные возвышенности, луга и леса, сухопутные сообщения с таблицей расстояний о лагерных местах, провиантское снабжение войск, карантин и посты, постоянные гарнизоны и военные учреждения” [1, с.5]. У другому розділі планувалося надати “Алфавитный список мест удобных к помещению пехотных, кавалерийских и артиллерийских штабов, ротных и эскадронных дворов” [1, с.5]. Також до опису потрібно було додати “Квартирную карту губернии с указанием тех только мест, которые удобны для помещения штабов ротных и эскадронных дворов” [1, с.5].

Після ознайомлення з описом Віленської губернії та оцінивши практичну значущість цієї роботи, Микола I надав згоду на проведення нового обстеження Російської імперії. З метою прискорення описових робіт Ф. Шуберт рекомендував звертатись по допомогу до співробітників статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, департаменту Міністерства шляхів сполучення, губернських адміністрацій. Перші результати цієї роботи з'явилися лише через рік. 19 грудня 1837 р. до Генерального штабу надійшли описи Смоленської, Катеринославської, Мінської, Волинської губерній, Бессарабської та Білостоцької областей, 20 грудня 1838 р. – Гродненської, Курляндської, Ліфляндської, Естляндської, Вітебської, Псковської, Новгородської та Тульської губерній. 23 березня 1839 р. – описи Архангельської, В'ятської, Тамбовської, Воронежської, Курської, Могілевської, Чернігівської, Київської, Харківської, Херсонської та Таврійської губерній. У 1840–1841 рр. були завершені описи – Петербурзької, Тверської, Московської, Володимирської, Мазовецької, Краківської, Сандомирської, Люблінської, Подільської, Рязанської, Калузької, Орловської, Полтавської, Казанської, Астраханської, Выборзької губерній тощо.

Наступний етап військово-топографічного обстеження губерній та областей Російської імперії припадає на кінець 40-х рр. XIX ст. 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр затвердив “Программу для военно-статистического обозрения губерний и областей Российской империи” [15, с.3]. Вона складалася з шістьох розділів: “Ведомости общие”, “Местность”, “Жители”, “Промышленность”, “Образование”, “Сведения специальные” (останні здебільшого стосувалися дислокації військових підрозділів, системи забезпечення їх провіантом, фуражем, амуніцією, засобами транспортування необхідних товарів до місць

дислокації). Відповідно до запропонованої програми планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні були увійти 80 описів губерній та областей (надруковано було лише 69). До 10 тому “Юго-западные губернии” увійшли описи Київської (автор підполковник Міньков), Подільської (штабс-капітан Твершинов), Волинської (штабс-капітан Фрітче) губерній. До 11 тому було включено описи Херсонської (упорядники Рогалев, Вітте, штабс-капітан Пестов) та Таврійської (автор підполковник Герсіванов) губерній, опис Бессарабської області (полковник Дараган), Катеринославської губернії (штабс-капітан Драчевський), Землі Війська Донського (полковник Штюрмер). Дванадцятий том “Малороссийские губернии” складався з трьох частин – опис Харківської (капітан Могульський), Чернігівської (полковник Міщевич), Полтавської (полковник Облеухов) губерній.

Структура цих описів здебільшого відповідала міністерській програмі, однак упорядники мали можливість корегувати і програму, і зміст описів, виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особливостей уподобань. Наприклад, у “Военно-топографическом описании Подольской губернии” більш детально порівняно з описом Харківської губернії було висвітлено чисельний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та рееміграції населення, природне зростання населення за певний хронологічний період тощо [4, с.35]. У той же час у “Военно-топографическом описании Харьковской губернии”, на відміну від інших описів цієї серії, значну увагу було зосереджено на вивченні економічного потенціалу цього регіону, подано інформацію щодо розвитку основних галузей сільського господарства цього регіону (землеробства, садівництва, огородництва), асортименту товарів, що виробляється місцевими цехами та фабриками [5, с.12]. Упорядник “Военно-топографического описания Таврической губернии” найбільшу увагу, на відміну від попередників, приділив питанням культури та побуту українського народу та етнічних меншин, що мешкали на цій території [6, с.19].

Одна з останніх спроб упорядкувати узагальнений військово-топографічний опис Російської імперії припадає на кінець 50–60-х рр. XIX ст. 3 листопада 1856 р. на засіданні департаменту Генерального штабу з доповіддю виступив барон В. Лівен, який представив нову концепцію проведення військово-топографічних обстежень Російської імперії. У доповіді було зазначено, що з метою прискорення упорядкування нового узагальнюючого військово-топографічного опису Російської імперії потрібно використовувати програмні документи,

досвід та результати роботи попередніх військово-топографічних експедицій. Генерал-майору Вуічу було доручено проаналізувати попередні військово-топографічні описи Харківської губернії 30 – 40-х рр. XIX ст., виявити застарілу інформацію та відкоригувати її відповідно до тих змін, які відбулися за цей час у регіоні. Однак, як свідчить “Інструкція квартирмейстеру четвертой легкой кавалерийской дивизии для дополнения Военно-статистического описания Харьковской губернии” потрібно було повністю переробити описи повітових міст, алфавітні переліки населених пунктів, в яких планувалося подальше розквартирування військ, доповнити мапу губернії (зазначити усі назви річок, вказати напрямки доріг, кількість промислових підприємств), надати плани видатних будівель, сільськогосподарських знарядь, традиційних костюмів місцевих мешканців тощо. Така кропітка робота вимагала багато часу й зусиль, і тому було прийнято рішення відмовитися від опрацювання старих описів і організувати обстеження за новою програмою [16, арк.21].

Для проведення цього обстеження у розпорядження топографічних експедицій військовим міністром Д. Мільютіним були надані нові інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати військово-топографічні описи (“Правила”, “Наставления” та “Примерная программа статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи”). “Примерная программа статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи” є певним етапом у розвитку військово-топографічної думки, вона була укладена відповідно до останніх вимог та досягнень військової статистики. Так, при упорядкуванні цього документа автором були враховані “Правила составления и дополнения статистических и военно-статистических описаний губерний и областей Российской империи, для нового четвертого издания, утвержденная Военным министром 9 мая 1857 г.”, “Рекомендации к проведению статистических работ Генеральным штабом, разосланные по указу Генерального Штаба от 8 ноября 1857 года №586”, “Программа 1847 года для Военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи”, “Примерная программа статистического и военно-статистического описания Кутаисской губернии 1857 г.”, “План Статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской, составлено Д. Жураковским”, “Учебник по статистике России, составленный для военно-учебных заведений” (Л. Соколовського,

1855), “Учебник по статистике европейских государств, составленный для военно-учебных заведений” (І. Іванівського, 1856), “Учебник по статистике” (Рославського-Петровського, 1856), “Об источниках и использовании статистических сведений”, (Д. Жураківського, 1846), “Критические исследования значения Военной географии и Военной статистики” (Д. Мілютіна, 1846). У “Примерной программе” рекомендувалося описово-статистичний матеріал систематизувати відповідно до 7 розділів: географічний та топографічний опис губернії або області, мешканці, промисловість, освіченість, внутрішній (приватний) та зовнішній (громадянський та суспільний) побут місцевого населення, управління, відомості про міста, поселення та інші чудові місця, загальний висновок”.

Але, як свідчить Звіт Військового міністерства за 1859 р., наказ від 5 липня 1857 р. про обстеження територій Російської імперії не виконувався, описування губерній просувалося досить повільно [13, с.80]. Протягом 1859 р. військово-статистичні роботи розпочалися тільки у 39 губерніях та областях Російської імперії (у цьому році було закінчено лише описи Рязанської та Псковської губерній). У 1860 р. обстеженню підлягало вже 54 губернії, а в 1861 р. – 58. Не задоволений таким станом речей, у 1861 р. Д. Мілютін наказав підготувати ретельний звіт про виконання військово-статистичних робіт у державі, з чітким поясненням обставин, внаслідок яких наказ військового міністра не виконувався, які заходи пропонуються для виправлення цієї ситуації та в який термін описування буде завершено. У надісланому звіті зазначалось, що Військово-статистичний відділ на початок 1861 р. отримав і підготував до друку матеріали чотирьох регіонів – Воронежської, Катеринославської, Віленської губерній та Бессарабської області. Протягом 1861 р. планувалося завершити обстеження 23 губерній, у тому числі чотирьох українських – Волинської, Київської, Подільської, Харківської та Херсонської. У 1862 р. Військово-статистичний відділ повинен був завершити процес редагування описових матеріалів 18 губерній, у тому числі Полтавської та Чернігівської. У 1863 – 1864 рр. планувалося отримати комплект статистичних матеріалів з 8 губерній (Вологодської, Варшавської, Люблінської, Полоцької, Радомської, Орловської, Тобольської губерній та Великого князівства Фінляндії). У той же час, як свідчить цей звіт, у деяких губерніях та областях взагалі не приступили до виконання наказу Д. Мілютіна [13, с.81]. Так, тільки у 1865 р. планувалося відправити керівників експедицій в Архангельську та В’ятську губернії. У цьому ж році офіцери шостого армійського

корпусу повинні були обстежити Астраханську губернію, офіцери Кавказької армії – Бакинську, Тьорську, Кубанську області, Прикаспійській край і Шемаханську та Єреванську області. Офіцери оренбурзького корпусу відповідали за описування Оренбурзької та Томської губерній. Останніми в Російській імперії обстеженню підлягали Єнісейська та Якутська губернії, Амурська та Приморська області.

Однак, графік проведення робіт так і не був виконаний. До 1864 р. було надруковано тільки 13 описів і ще 9 готувалися до друку [9, с. 109]. А після реорганізації Військового міністерства у 1863 р. взагалі було поставлено питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів. Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описових робіт. Описи, які будуть надіслані до Статистичної комісії до 1 липня, планувалося надрукувати за встановленим графіком, незакінчені статистичні розвідки передавалися до Генерального штабу для остаточного редагування або надсилалися до місцевих статистичних комітетів [17, с. 4]. Таким чином, за сім років з 79 губерній були описані тільки 25 (до 1868 р. усі ці описи вийшли друком, у тому числі й Катеринославської, Херсонської та Чернігівської губерній).

Розвиток військової статистики, вдосконалення програмних документів обстеження позначилися на методах добору документальних та історіографічних джерел до описових документів. Так, автор “Программы военно-статистического обозрения губерний и областей Российской империи” (кінець 40-х рр. XIX ст.) у Примітках до окремих груп тематичних питань робив зауваження щодо опрацювання джерел, визначення рівня їх повноти, достовірності, репрезентативності. Так, для отримання ґрунтовної інформації про природно-кліматичні умови, автор анкети рекомендував використовувати метеорологічні спостереження, які збирають службовці лікувальних та освітніх закладів (гімназій) і які з’являються друком у місцевих періодичних виданнях [15, с. 21]. Досліджуючи проблему покладів корисних копалин на теренах губерній, необхідно було звертатися до організаторів місцевих господарських виставок, які мали можливість надати вичерпну інформацію про основні родовища корисних копалин у регіоні та надати деякі їх зразки.

Однак, виходячи з аналізу більшості військово-топографічних описів цього етапу, основним джерелом для описів були щорічні звіти місцевих губернаторів. Звіти губернаторів як різновид діловодної документації з’явилися ще в період правління Катерини II. У першій половині

XIX ст. практика надання звітів імператорським особам набула регулярного характеру. Губернські звіти складались з двох частин – власне звіту (як різновиду діловодної документації) та додатків до нього. Структура звітів постійно змінювалась. З 1804 р. губернаторський звіт мав три розділи – адміністративний, господарський та загальний. З 1828 р. відомості розподіляли на чотири частини: поліцейський департамент, господарський департамент, департамент державного господарства та розділ, присвячений розвитку лікарняної справи в губернії. У 1837 р. звіт знову складався з трьох розділів: судово-поліцейська частина та охорона здоров'я, господарська частина, загальні зауваження. Здебільшого звіти губернаторів за цей хронологічний період презентують достатній обсяг інформації: географічний опис губернії, відомості про населення (із вказівкою кількості народжених та померлих у звітному році), матеріали про врожайність зернових і картоплі, про наявність худоби, про число фабрик і заводів, про ярмаркові збори, про загальний стан сільського господарства та промисловості, про стан навчальних закладів, про становище селян, дворян, міщан тощо. Як було зазначено вище, за текстом звіту йшли статистичні таблиці “Ведомости”. Кількість цих “Ведомостей” у різні часи коливалася від 8-ми до 16-ти – залежно від того, які відомості та у яких обсягах вимагав уряд.

Автор “Военно-статистического обозрения Таврической губернии” (1849 р.) полковник Герсіванов також неодноразово посилався у своїй роботі на звіт місцевого губернатора за 1846 р. (у частині про врожайність зернових культур, кількість продовольчих магазинів, лікувальних закладів, розвиток освіти в регіоні, кількість протиправних дій, кількість арештантів, тюрем тощо). Однак, деяка первинна інформація зі звіту губернатора, на думку Герсіванова, носить вибірковий та ймовірний характер, і тому до її використання та інтерпретації потрібно підходити дуже зважено, особливо це стосується матеріалів з історичної демографії. Ці інформаційні прогалини автор топографічних матеріалів намагався заповнити за рахунок поточних відомостей, що періодично надходили до губернської казенної палати [6, с.4]. Окрім щорічних звітів губернатора, укладач опису Таврійської губернії також використовував описові твори К. Арсеньєва “Обозрение статистики Российской империи” (1819 р.) та “Обозрение физического состояния России...”, працю І. Паррота та М. Енгельгардта “Reise in die Krim und den Kaukasus”, періодичні видання наукових інституцій, а саме “Записки Академии наук”, картографічні та описові матеріали місцевих землемірів, відомості Херсонської духовної консисторії тощо.

На значному документальному та історіографічному матеріалі було побудовано й військово-топографічний опис Херсонської губернії 1849 р. Окрім звіту губернатора за 1846 р., редакційна колегія опису зверталася за матеріалами до епістолярної спадщини Ганібала, наукових розвідок професора Ришельєвського ліцею в Одесі О. Нордмана (“Voyage dans la Russie mezzidionale et la Crime par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie”), періодичних видань (“Одесский вестник”, “Записки Императорского общества сельского хозяйства Юга России”, “Херсонские губернские ведомости”, “Собеседник”).

Ініціатори четвертого обстеження Російської імперії (1857–1868 рр.) також фундаментально підійшли до проблеми добору джерел до описових розвідок та методики їх опрацювання. Так, у “Наставлениях для проведения статистических работ Генеральным штабом” В. Лівен зауважив, що джерельна база майбутніх описових розвідок повинна бути достовірною та різноманітною, і тому рекомендував залучати до описів різні групи джерел: 1) офіційні джерела (губернські звіти, міську, повітову документацію, військово-топографічні описи попередніх періодів); 2) приватні джерела. Найбільш інформативним джерелом з офіційної документації автор вважав звіти губернаторів, однак застерігав майбутніх укладачів військово-топографічних описів від надмірного цитування інформації з цих джерел. Це було припустимо, якщо укладач використовує звітність губернаторів за декілька років, а не за останній календарний період, оскільки у такому випадку ця інформація не може бути достатньо придатною для обґрунтованих та точних висновків [12, с.2].

Також до *першої групи* джерел належали відомості та матеріали, що надсилалися до губернських установ повітовими службовцями казенної палати та палати державного майна, городничими, земськими справами, окружними начальниками. Ці матеріали автор “Наставлений” рекомендував частіше використовувати при складанні статистичних розвідок, оскільки, як укладачі майбутніх описів, перебуваючи у відрядженні в губернському місті, мали можливість особисто простежити за підготовкою первинних матеріалів, перевірити надану інформацію на місцях. Деякі з перерахованих матеріалів взагалі зберігалися в єдиному екземплярі в губернських установах, і тому з ними можна було ознайомитися, лише завітавши до цих установ (наприклад, у Губернській креслярні зберігалися поштові, гідрографічні та лісові мапи повітів та губерній, плани окремих населених пунктів та будівель). В. Лівен також звертав увагу офіцерів на різницю у формулярах та програмах, за якими складалися військово-топографічні описи та що-

річна звітність казенних палат, і наполягав досить обережно адаптувати зібрану інформацію до описових потреб [12, с.3].

Також Лівен рекомендував залучати як офіційну документацію – “повітові джерела”, які здебільшого збиралися укладачами офіційних статистичних описів (камеральних) шляхом надсилання циркулярних програм до губернських канцелярій та земських справників. Однак достовірність зібраної таким шляхом інформації барон Лівен ставив під сумнів, оскільки губернські чиновники іноді передоручали підготовку відповідей своїм підлеглим – окружними начальникам [12, с.4]. Останні в свою чергу, не бажаючи навантажувати себе збиранням точних зведень, просто “відписувалися”, повідомляючи іноді застарілі дані, що були у них під руками, або відповідали, що в їхніх повітах немає тих об’єктів або явищ, про які йдеться в анкеті.

Другу групу джерел військово-топографічного обстеження, за класифікацією Лівена, складають так звані “*приватні джерела*” – періодична преса, статистичні джерела (метричні книги, матеріали ревізій), картографічні матеріали, історична література, документи особового походження (мемуари, щоденники) тощо. Використовуючи їх, упорядники військово-топографічних описів повинні були скласти загальний перелік цих джерел, з короткою їхньою характеристикою. Таким чином, В. Лівен рекомендував використовувати під час роботи з джерелами увесь арсенал загальних правил та методів джерелознавчої аналітичної та синтезуючої критики (визначення зовнішніх особливостей пам’ятки, доведення її автентичності (справжності), прочитання тексту джерела, визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості, оцінка усього комплексу джерел з теми). Такий плідний підхід до добору та аналізу джерельної бази військово-топографічних описів забезпечив їм високий ступінь інформативності та достовірності [12, с.6].

Знайомство з джерельною базою військово-топографічних описів губерній цього періоду починається зі вступу, який передував кожній описово-статистичній пам’ятці. Оскільки в іншому програмному документі, а саме в “Примерной подробной программе статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи” автор пропонує надати стислий аналіз використаних джерел: “В главе каждого статистического описания признано необходимым поместить в предисловии от составителя: 1) обозрение всех источников, официальных и частных, печатных и рукописных, относящихся посредственно или непосредственно к статистике описываемой губернии или области, с критическим разбором и оценкой каждого

источника; 2) указание, по порядку важности и значения их тех, из этих источников, которые преимущественно или исключительно послужили к составлению настоящего описания; 3) способ и порядок самого производства работ по настоящему описанию” [12, с.5]. Більшість укладачів описів скористалися запропонованими рекомендаціями і у вступі надали їхню детальну характеристику. Так, автор “Материалов для географии и статистики России... Херсонская губерния” О. Шмідт, базовими для своєї праці визначив історичний твір А. Скальковського “Опыт статистического описания Новороссийского края” (1850 р.), “Военно-статистическое обозрение Херсонской губернии” (1849 р.), матеріали періодичних видань “Одесский вестник”, “Записки Императорского общества сельского хозяйства Юга России”, “Журнал Министерства Государственных имуществ”, “Журнал Министерства Внутренних дел” тощо. Однак перелік документів, які залучив до своєї праці О. Шмідт набагато більше ніж він перераховує у вступі, про що свідчать підрядкові примітки у творі.

Так, у першій та другій частинах військово-топографічного опису Херсонської губернії автор неодноразово посилається на твори М. Стемпківського “Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегу Понта Эквисинского”, Геродота Галікарнаського “История греко-персидских войн”, С. Соловйова “История России с древнейших времен” (1 том – 1851 р.), М. Вольського “Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края” (1854 р.), П. Куліша “Записки о Южной Руси” (1856 р.), П. Кеппена “Девятая ревизия. Исследование численности жителей России в 1851 г.” (1857 р.), І. Демоя “Об устройстве метеорологических наблюдений для сельскохозяйственных заданий” (1831 р.), Г. Небольсіна “Статистические записки о внешней торговле” (1835 р.) та “Статистическое обозрение внешней торговли России” (1847 р.), М. Арцибашева “Рассказы о России” (1838–1843 pp.), А.Ф. Бода “Введение в уроки лесоводства для Новороссийского края”, А. Гільденштедта “Reisen durch Russland und im Caukasaschen Gebirge in Bd” (1787–1791 pp.) тощо. При визначенні кордонів Херсонської губернії автор не обійшовся без використання “Полного Собрания Законов Российской империи”.

Таким чином, за період XIX ст. зберігся у вітчизняних та закордонних архівосховищах, а також був надрукований величезний масив військово-топографічних матеріалів різних як за часом свого походження, методикою збору інформації, джерельною базою, так і за інформативними можливостями. Достатньо широка інформаційна

база військово-топографічних описів, постійне вдосконалення методів збору та опрацювання інформації, розширення методологічних підходів до аналізу джерел забезпечили їм високий рівень науковості та інформативності. На це неодноразово звертали увагу як дореволюційні дослідники, так і сучасні історики. Так, секретар Петербурзької Академії наук К. Веселовський у рецензії на працю О. Корєво “Описание Виленской губернии” зазначив, що автор цього твору “употребил весьма много старания для выполнения заданной ему программы, он тщательно собрал здесь почти все, что представляли литературные пособия, и кроме этого собрал на месте не мало сведений, ...которые заимствованы из мало известной у нас польской литературы”.

Джерела та література

1. *Андреев Н.В.* Географические труды офицеров Генерального штаба (1836 – 1868) и их значение для развития географии в России: Автореф. дисс. канд. геог. наук – М., 1963. – 18 с.

2. *Бойко А.В.* Топографічні описи Південної України початку ХІХ століття // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття. Запоріжжя, 1996. – Вип.2. – С.28-30.

3. *Водотика С.Г.* Історія Херсонщини ХІІ–ХІХ ст.: Навчальний посібник. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.

4. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Т.ХІ. – Ч.1. Подольская губерния. – СПб.: Тип. Ген. Штаба, 1849. – 241 с.

5. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Т.ХІІ. – Ч.1. Харьковская губерния. – СПб.: Тип. Ген. Штаба, 1850. – 260 с.

6. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Т.ХІ. – Ч.2. Таврическая губерния. – СПб.: Тип. Ген. Штаба, 1849. – 356 с.

7. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. ХІХ ст. – М.: Наука, 1981. – 215с.

8. Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. – СПб., 1879. – Т.2. – 123 с.

9. Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. – СПб., 1880. – Т.4. – 112 с.

Інна ПЕТРОВА, Олексій ПЕТРОВ. Методика упорядкування ... описів...

10. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 306 с.

11. Константинова В.М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України у першій половині XIX ст. // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко, Історія. – Бердянськ, 2000. – С.44-52.

12. Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом // Приказы по департаменту генерального штаба за 1857–1858 гг. – СПб., 1859. – 523 с.

13. Отчет Военного министерства за 1859 год // Военный сборник. – 1862. – № 5-6. – С.41-89.

14. Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи. – СПб, 1858. – 58 с.

15. Программа для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи. – СПб., 1847. – 23 с.

16. Російський державний військово-історичний архів (м. Москва). – Ф.38. – Оп. 24/279. – Спр.15. – Арк.21.

17. Русское военное обозрение // Военный сборник. – 1864. – №3. – С.4-15

Інна Петрова, Олексій Петров (*Донецьк, Україна*) **Методика підготовки військово-топографічних описів України та їх джерельна база (30–60-ті рр. XIX в.)**

У статті розглянуто проблему походження військово-топографічних описів України 30–60-х рр. XIX ст., досліджується їх джерельна база. Автори статті проаналізували історичні умови, що вплинули на формування даної групи документів, визначили основних замовників топографічних обстежень українських земель, охарактеризовано умови подальшого функціонування військово-топографічних описів в інформаційному просторі епохи.

Ключові слова: військово-топографічні описи, губернія, Генеральний штаб, програма, джерела

Інна Петрова, Алексей Петров (*Донецк, Украина*) **Методика подготовки военно-топографических описаний Украины и их источниковая база (30–60-е гг. XIX в.)**

В статье рассматривается проблема происхождения военно-топографических описаний Украины 30–60-х гг. XIX в., исследуется их источник-

вая база. Авторы данной статьи проанализировали исторические условия, которые повлияли на формирование данной группы документов, определили основных заказчиков топографических обследований украинских земель, охарактеризовали условия дальнейшего функционирования военно-топографических описаний в информационной среде того периода.

Ключевые слова: военно-топографическое описание, губерния, Генеральный штаб, программа, источники

Inna Petrova, Oleksiy Petrov (*Donetsk, Ukraine*) **The method of preparation of the military-topographical descriptions of the 19th century and their source base**

The article is devoted to the origin of problems of the military-topographical description of Ukraine of XIX century and the definition of their source base. The historical circumstances that have been led to appearance of this groups of documents were defined by author, the basic clients of realization the topographical descriptions were exposed, the conditions of further functioning of the military-topographical descriptions in the information sphere were defined.

Key words: military-topographical description, province, General staff, program, sources